

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 91^e jaargang • april 2018 • losse verkoop € 4,50

Oud Utrecht 2

Roemruchte reputaties

Spoorwegovergangen in het interbellum

Kaatsbanen in de 17e eeuw

Museumdirecteur Elisabeth Houtzager

Visitekaart uit 1675 van Mathieu Riviere met afbeelding van zijn kaatsbaan aan de Zuilenstraat

© THE NATIONAL TRUST, WADDES DON MANOR, WADDES DON, BUCKINGHAMSHIRE (UK)

De Utrechtse kaatsbanen 1590-1800

In de Gouden Eeuw was het kaatsspel, een voorloper van het tennis, ook in Utrecht een favoriet tijdverdrijf. De vier kaatsbanen die rond 1600 in de stad gebouwd werden, trokken veel klandizie. Eind 17e eeuw verloor het spel zijn populariteit en namen rondtrekkende toneelgezelschappen de banen in gebruik of werden ze verbouwd tot kolfbanen. In 1792 sloot de laatste Utrechtse kaatsbaan zijn deuren.

Cees de Bondt

Gepensioneerd leraar Engels en tennishistoricus

Ons huidige tennis ontstond van de ene dag op de andere. Het moment is zelfs precies te bepalen. Op 23 februari 1874 verkreeg de Britse Majoor Walter Clopton Wingfield octrooi voor zijn uitvinding, die bekend werd als *lawn tennis* en later als *tennis*. Bij zijn octrooiaanvraag vermeldde Wingfield dat hij de voornaamste regels voor zijn tennisspel had overgenomen uit *The Ancient Game of Tennis*, namelijk de puntentelling (15-0, 30-0, etcetera) en het slaan van de bal met een racket over een net. Wat Wingfield respectvol 'The Ancient Game of Tennis' noemde, werd al 400 jaar lang gespeeld, maar dan binnen vier muren, en meestal overdekt. Een bouwwerk voor het spel vond Majoor Wingfield te gecompliceerd

en te duur. Zijn balspel, gespeeld op een fraai geschoren grasveld, was veel eenvoudiger en goedkoper.

Het oude spel wordt nog steeds gespeeld in Engeland, Australië en de Verenigde Staten, waar het *real tennis* wordt genoemd. De specificatie 'real' werd na 1874 toegevoegd om verwarring te voorkomen met wat we nu als (lawn) tennis kennen. In Nederland heette het gebouw waarin dit oude tennisspel werd beoefend, een *kaatsbaan*. Ons land telde tussen 1450 en 1800 ruim 200 kaatsbanen. De oudste banen maakten onderdeel uit van adellijke kastelen.

Kaatsbaan Zuilenstraat

Een van de oudst bekende Utrechtse kaatsbanen lag achter de huidige panden Zuilenstraat 11 en 13, die oorspronkelijk één huis vormden. Dit grote huis werd rond 1650 gesplitst. Vanaf die tijd hebben die twee huizen hun

Van Kaetsspel (1626)

*'Nu ick aen de bal mach raecken,
Kan ick noch myn lust niet staecken,
t'Rond en ras gevliech noch weer
Strecken moet de jeucht tot leer
In vierkante swarte baenen
Sy meest vreucht te scheppen waenen
Daer sy over 't koortjen net
De bal scheeren met 't racquet
In de gaeten hoog en laegen
D'een den andr'n soeckt te jaegen [...]'*

Dit vroeg-17e-eeuwse gedicht breekt op schertsende toon een lans voor beoefening van het kaatsspel door de jeugd. 'swarte baenen' verwijst naar de muren die zwart waren gemaakt om de witte bal tijdens de sla-genwisseling beter te kunnen volgen. Wat de tactiek en techniek betreft geven de regels 'Daer sy over 't koortjen net / De bal scheeren met 't racquet' uitsluitel: de ballen moesten met het juiste effect worden geslagen, zodat de bal over het net (toen nog niet meer dan een koord) scheerde en nauwelijks opstuitte. Zo maakte je het de tegenstander moeilijk de bal te retourneren. De 'gaeten hoog en laegen' verwijzen naar de openingen en gaten in de galerijen en muren van de kaatsbaan. Langs twee zijden, aan de linker zijmuur, en aan muur aan de bovenzijde, lagen galerijen, met een aflopend dak als overkapping. Het aflopend dak is een overblijfsel van het oorspronkelijk kaatsspel dat vanaf de 14e eeuw op straten, pleinen en binnenplaatsen werd gespeeld.² De serverende partij (zowel in het enkel-, als het dubbelspel) sloeg de bal via het aflopend dak aan de lange zijde naar de ontvanger, waarna deze de bal over het net diende terug te spelen. Ballen die geslagen werden in bepaalde galerij-openingen, of in openingen in de muren, leverden directe punten op. Het overdekte kaatsspel, gespeeld met een racket, kan beschouwd worden als de oorsprong van het tennis.

Zuilenstraat 11 in 1991

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

eigen geschiedenis. Blijkens papieren uit 1725 en 1764 stond er toen nog een keukengebouwtje in de tuin, tegen de achter het huis gelegen kaatsbaan aan, daarvan 'met een houten schut-sel gesepareerd', waarvan nu geen spoor meer valt waar te nemen.³

Als eerste eigenaar staat Hendrick Thonisz van Beckbergen (ook Van Beekbergen) vermeld. De familie Van Beckbergen was een Utrechts geslacht dat een stempel zou drukken op de exploitatie van drie van de vier kaatsbanen die de stad heeft gekend. Zij bezaten en beheerden de banen die gelegen waren aan de Zuilenstraat, de Springweg, hoek Vis-serssteeg, en de Oude Munster Trans. Telgen van de peetvader van de Utrechtse kaatsbaanhouders, Hendrick Thonisz van Beckbergen, beoefenden de nering van 1593 tot 1683, met recht te beoordelen als de bloeitijd van het kaatsspel.

In 1618 blijkt de zoon van Hendricksz Thonisz van Beckbergen, Adriaan Hendricksz, eigenaar van de baan in de Zuilenstraat. Hij had zijn vaders liefde voor het kaatsspel geërfd en diende in hetzelfde jaar een verzoek in bij de vriendschap een tweede kaatsbaan te 'moghen stellen' bij zijn nieuwe huis aan de Trans.

Voor de burgerij fungeerde de kaatsbaan in die tijd als een ontmoetingsplaats, waar ook nog alcohol genuttigd kon worden in de tapperij die aan de baan verbonden was. De kaatsmeester noteerde de genuttigde drankjes in zijn kasboek met een notitie over het aantal ballen waarmee werd gespeeld.

Dat de kaatsbanen in de loop van de 17e eeuw populair bleven onder sportief ingestelde Utrechtenaren blijkt uit een gemeentelijke verordening betreffende drinkgelagen waarbij kennelijk ook de jeugd betrokken raakte. Aan de Utrechtse 'Caets-meesters' werd opgelegd dat zij op straffe van f 25,-, geen jongens beneden de 14 jaar mochten toelaten op hun baan en dat ze jongelieden tussen de 14 en 25 geen uitstel van betaling mochten verlenen, een overtreding waar dezelfde boete op stond.⁴

Kaatsmeester Mathieu Reviere

Na de dood van Adriaan Hendricksz van Beckbergen werden het huis en de kaatsbaan aan de Zuilenstraat in 1670 verkocht aan Mathieu Reviere (Riviere) voor f 5.000,-.

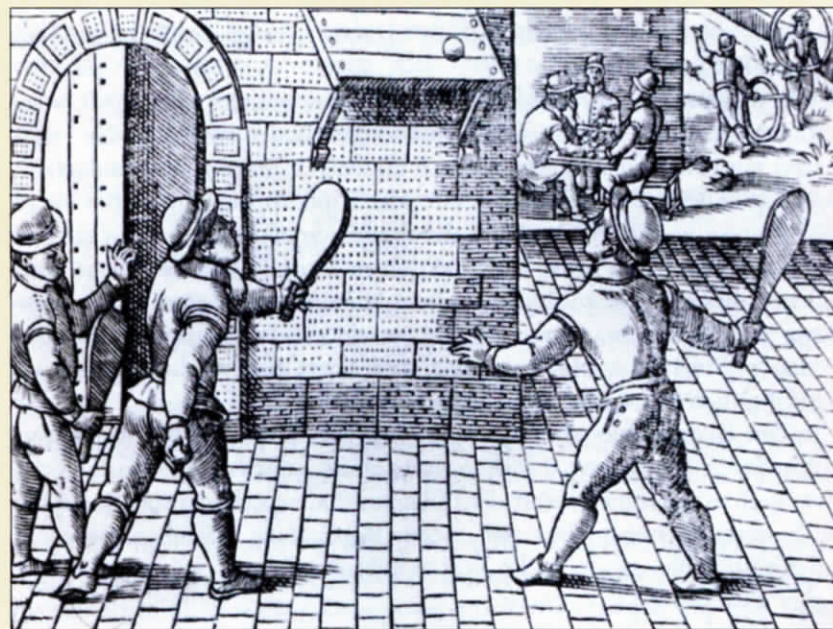
Vier jaar later, op 1 augustus 1674 raasde een 'schrikelyk tempeest' over de stad, waardoor het schip van de Domkerk instortte. Ook Reviere's kaatsbaan en andere gebouwen hadden te lijden gehad van de windhoos:

'[...] de brouwerij al van De Booch raecten bij naest onderst om hoogh de groote kaatsbaen neer geslagen die seer dick op de straten lagen [...]'⁵

Mathieu bouwde de baan opnieuw op en om klandizie onder de Utrechtse bevolking te trekken liet hij een visitekaart maken met een afbeelding van 'son jeu de paulme nouveau'.

Die herbouw was geen vanzelfsprekendheid. Volgens de predikant en dichter Jodocus van Lodensteijn was de ramp een straf van God en mede op zijn instigatie overlegde de kerkenraad met de stadsautoriteiten om af te zien van het herstel van de 'omgeworpen kaatsbaan, waar door de spelers al zo vaak "s Heeren dag" ontheiligd was'. Het was de Utrechtse kerkenraad een doorn in het oog dat het kaatsspel hand in hand ging met weddenschappen op de uitslag en drankgelagen, óók tijdens de zondagse kerkdiensten.

Van een verbod op het herstel van de kaatsbaan is het niet gekomen, zo maakt Mathieu's visitekaart duidelijk. Op de kaart zien we deze kaatsmeester afgebeeld, staande bij de ingang van de baan, omringd door toeschouwers. Het sfeervolle tafereel lijkt bedoeld om een beeld te verschaffen van een kaats-toernooi, waar zowel veel spelers als publiek op afkwamen. Mathieu's loopbaan als kaatsmeester was geen lang

Tennisspel Frankrijk 16e eeuw

□ BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, CABINET DES ESTAMPES, PARIJS

leven beschoren. In 1687 blijkt hij overleden en in 1690 verhuurden de erven Mathieu Reviere de kaatsbaan aan een musicus, Jacobus Swart genaamd. Een nieuwe kaatsmeester was kennelijk niet te vinden.

Tanende populariteit

Vanaf het einde van de 17e eeuw kampten de kaatsbanen in toeneemende mate met een aanzienlijk verminderde populariteit van het spel. Er moesten dus nieuwe inkomstenbronnen worden gevonden. Mathieu's kaatsbaan werd door zijn erfgenamen verhuurd voor voorstellingen door rondtrekkende komediespelers.

In 1717 werd de kaatsbaan tijdens de Jaarmarkt ingericht als een 'bekwaam en suffisant' theater. Voor de opvoering van toneelstukken waren relatief geringe aanpassingen aan het interieur van de baan nodig. Belangrijkste was het plaatsen van een podium met daarachter een eenvoudig uitgevoerd decor.

Wat het provisorisch theater in de Zuilenstraat betreft, beschikken we over de tekst van een contract met meester-timmerman Willem van Dijk. Hij kreeg de opdracht binnen de baan ruimte voor toeschouwers te creëren. Hij timmerde een loge op het 'rabat', het schuin aflopende dak langs de baan. De hoge gasten hadden vanaf deze verheven plaats een fraai uitzicht op het toneel. De door Van Dijk aangenomen prijs van f 235,- doet vermoeden dat het toneelgezelschap eventueel langer mocht blijven spelen, afhankelijk van toestemming van de magistraat.

In 1721 maakten spectaculaire vaardigheidsnummers met 'vliegwercken', onderdeel uit van de 'commedia dell'arte', waarbij ook een schermmeester was betrokken. Uiteindelijk, bij 'expiratie' van de overeenkomst tussen kaatsbaaneigenaar en de komedianten, moest de timmerman zijn 'timmerage' weer afbreken, waarna de kaatsers de baan weer op konden.

De kaatsbaan was vaker het toneel van bijzondere gebeurtenissen. Volgens een aantekening in het Huydecoper-archief voltrok er zich op 11 maart 1711 een tragedie op de kaatsbaan in de Zuilenstraat. Een prominent lid van de Utrechtse gemeenschap, Jan Bap-

tist Barchman Wuytiers (1665-1711), wonend op Kasteel Gunterstein, overleed tijdens of direct na een kaatspartij, zo leert ons een grafopschrift in de Jacobikerk: '[...] d' Hr, Jan Baptist Barchman Wuytiers; 1. n. syn vrouw met onmundige kinderen, tot Breukelen op 't huys te Guntersteyn, en is alhier overleden in de Zuylestraet in de Caetsbaen; de wapens opgehangen en is gesonken, SO gl. - Jacobikerk [...]'. Helaas vermeldt het grafscript niet hoe Wuytiers overleden is.

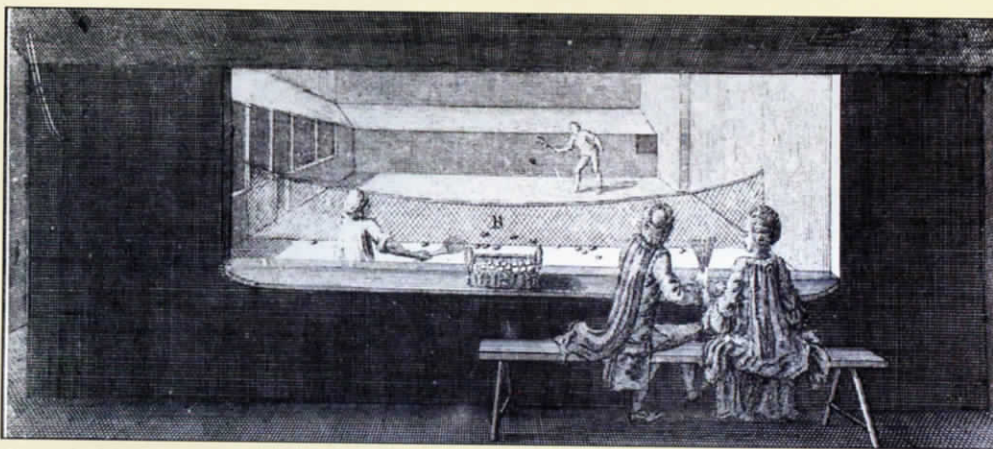
Kaatsbanen werden vaak geassocieerd met vechtpartijen en zelfs moord, bijvoorbeeld na een uit de

Gravure van Crispijn de Passe uit Nieuwe Jeucht Spiegel (ca 1620) van waarschijnlijk een Leidse kaatsbaan populair onder studenten.

□ COLLECTIE RIJKSMUSEUM

hand gelopen weddenschap in combinatie met bovenmatige 'inneming' in de tapperij. De vermelding van de Zuylestraat op het grafscript duidt erop dat het hier geen plaats delict betrof, dus zal Barchman Wuytiers waarschijnlijk een natuurlijke dood zijn gestorven.

Hoe het in de tweede helft van de 18e eeuw verder ging met deze baan is (nog) niet bekend. Feit is wel dat in 1768 de oud-burgemeester van

Vanuit de dedans van de tennisbaan hadden de toeschouwers een uitstekend zicht. uit: De Garsault, 'L'Art du Paumier-Raquetier et de la Paume', in: Descriptions des Arts et Métiers faites par l'Academie Royal des Sciences (Neuchâtel 1771-1790).

□ [HTTP://LIBRARY.SC.EDU/SPCOLL/HIST/tennis/art.html](http://library.sc.edu/SPCOLL/HIST/tennis/art.html)

Embleem door Willem Hondius naar Adriaen van de Venne in Jacob Cats, *Spiegel van de ouden en nieuwen tijd* (1632). Thema van dit embleem is 'wijsheid komt met vallen en opstaan': Zichtbaar is een jongeman, uitgedost als nar. Hij is duidelijk enigszins aangeschoten, en danst rond zaken waardoor hij in zijn jeugd verleid wordt, het kaatsen met het racket en het kaartspel. In zijn begeleidende tekst roept Cats de jongeling op gematigdheid op dit vlak te betrachten, maar doet tegelijkertijd een beroep op de ouders de jongeling enige ruimte te geven in hoe hun zoon zijn vrije tijd wenst te besteden.

□ UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT BIJZONDERE COLLECTIES

In 1668 vond een publieke verkoping plaats van het huis en de kaatsbaan van Balthasar van Postel, waarbij Mr. Diederik Schaap, 'secretaris der stad Amsterdam' de hoogste bieder was. In hetzelfde jaar werd de kaatsbaanmeester die Schaap kennelijk had ingehuurd om de baan te runnen, ervan beschuldigd dat hij inventarisstukken en geld uit de kaatsbaan had ontvreemd, waar Schaap genoegdoening voor eiste. Schaap kreeg ook te maken met geweld en vernielingen op zijn baan, toen een groepje Franse spelers schade aanrichtten. Uit 1712 dateert nog een aantekening van Johan Hartman, bakker, als eigenaar van de kaatsbaan. Daarna wordt het stil rond de baan.

Utrecht, Cornelis van Cleeff, vermeld werd als eigenaar van de 'kaats- of raketbaan' in de Zuilenstraat.

Drie andere kaatsbanen

De kaatsbaan aan de Springweg, hoek Vissersteeg, ontstond vrijwel tegelijk met die in de Zuilenstraat. De eerste vermelding dateert van 1594, toen de 'nieuwe' kaatsbaan werd verkocht aan Willem van de Nijpoort. Al snel daarna moet een zoon van Thonis Hendricksz van Beckbergen, Peter Hendricksz, de baan aangekocht hebben. In 1643 is hij overleden en blijkt zijn weduwe hertrouwd te zijn met Balthasar van Postel. Het echtpaar deed voor f5.000,- afstand van de baan, maar kocht de baan al in 1650 weer terug. In 1665 blijkt er een nieuwe kaatsbaan te zijn gebouwd.

Locatie (zie pijl) van de kaatsbaan achter Trans op de kaart van Utrecht.

□ JOAN BLAEU, TOONNEEL DER STEDEN VAN DE VEREENIGHDE NEDERLANDEN (AMSTERDAM 1652; FACSIMILE 1966).

Een andere Utrechtse kaatsbaan was de eerder genoemde baan bij de Trans. In 1618 kwam een gebied vrij op grond van de St. Paulusabdij en op 19 november van dat jaar kreeg Adriaan Hendricksz van Beckbergen toestemming daar een kaatsbaan te bouwen achter zijn huis op de Oude Munster Trans, achter het huidige Trans 17.⁶ Uit een procedure voor de schepenen blijkt dat in 1668 Isack van Beckbergen eigenaar was van de kaatsbaan. Volgens het Archief van het Gerecht was er een geschil ontstaan tussen Adriaan en Ambrosius Bosschaert, naar we mogen aannemen de kleinzoon, respectievelijk zoon, van de Utrechtse kunstschilders Ambrosius Bosschaert I en II. Het ging om de taxatie van de kaatsbaan. De taxatiesom van f 8.000,- maakt duidelijk dat een kaatsbaan in de tijd een aanzienlijke waarde vertegenwoordigde.

Isack van Beckbergen bleef ook na 1668 eigenaar van de baan, tot 1701 toen de kaatsbaan en het huis aan de Trans bij executie verkocht werden aan Jacobus Coole, uit Leiden, telg uit het meest invloedrijke kaatsbaangeslacht (Van Persijn-Coole) uit die stad. In 1718 verkocht Jacobus Coole zijn baan. Latere vermeldingen van de kaatsbaan aan de Trans zijn niet bekend.

Bij de kaatsbaan die volgens één bron aan de Lange Nieuwstraat heeft gelegen moeten we enige terughoudendheid betrachten. Dat het een kaatsbaan betrof, wordt aangestipt in een verslag van bouwhistorisch onderzoek. Dat vermeldt dat achter de huizen van de Lange Nieuwstraat 43 t/m 47 een loods ligt waarin mogelijk nog restanten aanwezig zijn van de kaatsbaan (of kolfbaan) behorend bij een herberg De Drie Dorstige Herten.⁷ De combinatie 'kaatsbaan en kolfbaan' kwam in de loop van de 18e eeuw veel voor. Het kolven werd net zoals het kaatsen in de open lucht gespeeld, maar er ontstond onder de spelers steeds meer behoefte aan een meer gestandaardiseerd bij voorkeur overdekt terrein. Kaatsbanen, vanaf 1700 minder in trek, werden in toenemende mate ingericht als kolfbaan, vooral bij herbergen. De kolfbaan die bij de herberg De Drie Dorstige Herten lag kan dus oorspronkelijk een

Real Tennis court, The Queen's Club, Londen.

□ FOTO: LUCIE DOUWES DEKKER

kaatsbaan zijn geweest. Deze kolfbaan aan de Lange Nieuwstraat werd in 1989 afgebroken en steen voor steen en balk voor balk gedemonteerd en overgebracht naar de Jagerskade.⁸ Daar werd die weer opgebouwd en diende als restaurant van Het Vechthuis, totdat de zaak in de zomer van 2017 failliet ging.

Afscheid overdekte kaatsen

De neergang van het kaatsen, vanaf ruwweg 1700, kunnen we onder meer toeschrijven aan onze calvinistische volksaard. Moralisten benadrukten in hun zedenschriften de negatieve bijverschijnselen van het spel dat ze associeerden met 'ijdelheid en ledig-

heid'. Ook schrijvers als Bredero, Roemer Visscher en Hooft brachten het kaatsen in verband met drank en uit de hand gelopen weddenschappen. Het was gebruikelijk dat de speler die de 'wed'strijd had verloren, moest afrekenen. Bredero vermeldde het al in zijn *Moortje*; wie verloor moest het gelag betalen:

'of ick ga so lief in een kaatsbaan en haal een warm lijf, dat komt so nauw niet, al verspeul ick hondert gulden vier vijf, [...] wij sullen om 't gelach maar speulen [...]'

Noten

- 1 Uit: *Kinderwerck ofte Sinnebeelden van de spelen der kinderen*, No. 10, uitgekomen bij Jacob Aertsz Colom, Amsterdam, 1626.
- 2 Voor een uitgebreide studie van het kaatsspel zoals dat tussen 1450-1800 in Nederland werd gespeeld: C. de Bondt, *Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen...? Tennis in Nederland tussen 1500-1800* (Hilversum 1998). Dit artikel bevat nieuwe gegevens over de kaatsbanen in Utrecht.
- 3 *SteenGoed* nr.54 (december 2012) 34-37 (uitgave van de Werkgroep Historisch Onderzoek van Het Utrechts Monumentenfonds).
- 4 'Tegen het zetten van drinckgelaghen aan behoefligen en kinderen', *De Navorscher* 53 (1903) 287-288.
- 5 Gerrit Jansz. Kooch, *Hollans Orkaen* (1674), couplet 30.
- 6 'Sic Semper, Trans 19. De Geschiedenis van een Utrechtse Sociëteit', *SteenGoed* nr.52 (april 2011).
- 7 Marceline Dolfin, E.M. Kylstra, Jean Penders, *De huizen binnen de Singels* (Zeist 1989) 63-64.
- 8 'Kolfbaan "De Drie Dorstige Harten"', *SteenGoed* nr.5 (november 1989) 1-13, zonder vermelding van een kaatsbaan.